

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MƏMMƏDOVA QÜDSİYYƏ GÜLHÜSEYN QIZI

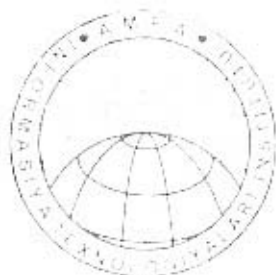
NƏSİMİ DİLİNİN DİALEKT LEKSİKASI

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2005

02.05.05

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru,
professor M. İSLAMOY
Filologiya elmləri doktoru,
A. C. ƏLİZADO

Rəsmi opponəntlər: Filologiya elmləri doktoru,
prof. F. İ. Əzizov

Filologiya elmləri namizədi, dosent
F. Əhmədov

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

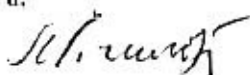
Müdafiə «24» may 2005-ci il saat 16.00

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Şüranın (D. 01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Baki, Az. 1143, H. Cavid prospekti, 31, 5-cü mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.
Avtoreferat «18» aprel 2005-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şürasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru,
professor:

Q. İ. MƏŞƏDİZƏDƏ

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dili hər bir xalqın mövcudluğu özində qazandığı ən yüksək mədəni nailiyyət hesab etmək olar. Dil cəmiyyət həyatının əsas və əbədi şərtidir. Dil və cəmiyyətin qarşılıqlı vəhdətdə inkişafı prosesində dialektlər bir kateqoriya kimi meydana çıxır. Təbii ki, dialektlərin əmələ gəlməsi və inkişafı ümum-xalq dilinin tarixi ilə sıx əlaqə və vəhdətdədir. Həyatın özü kimi daim dinamik inkişafda olan dildə zaman keçdikcə yeni-yeni nailiyyətlər formalaşır. Dilçilikdə xüsusi mövzusu və vəzifələri olan müstəqil yeni sahə olan tarixi dialektologiya da belə elmlərdəndir. Türk dillərinin heç birinin tarixi dialektologiyası hələ ki yaradılmamışdır. Bu səbəbdən də tarixi dialektologiyamız nəzəriyyə və metodikası hələ dəqiq müəyyənləşməmişdir. Çünki hər iki amil ayrı-ayrı dillərin tarixi dialektologiyasının qazandığı təcrübələrdən asılıdır. Həm tarixi, həm də dilçilik baxımından tarixi dialektologiya xüsusi əhəmiyyətə malik yeni bir elm sahəsidir. Tarixi dialektologiya dilin və xalqın tarixini daha dəqiq və düzgün öyrənməyə əsas verir. Bəzən hətta tarixin söyləyə bilmədiklərini tutarlı dil faktları çox asanlıqla şəkildə və konkret deyə bilər.

Dilin dialekt üzvlənməsinin, ilkin formasının dəyişməsinin, etnoqenez problemlərinin, onun başqa qohum dillərlə ümumi və fərqli xüsusiyyətlərinin konkret izahı və ətraflı şərh yalnız tarixi dialektoloji tədqiqatlar nəticəsində mümkündür.

Qədim türk ədəbi-bədii təfəkkürünün ən yüksək mərhələsi hesab olunan Nəsimi yaradıcılığının gücü və qüdrəti, onun zəngin şer dilində öz əksini tapmış, ulu tarixin ən dərin köklərindən qidalanaraq qüdrətli söz sənəti nümunələri yaratmasına səbəb olmuşdur.

XIV-XV əsrlərdə yaşayıb-yaradan Nəsimi ana dilində ilk dəfə olaraq ictimai-fəlsəfi qəzəl nümunələri yaradaraq, ictimai və fəlsəfi fikir tarixində inqilab etmişdir.

Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan tarixinin ən gərgin və ziddiyyətli dövrünə təsadüf etmişdir. Dilin hər hansı bir xalqın tarixini özündə əks etdirə bilmək qüdrətinə malik olduğunu artıq tarix dəfələrlə təsdiq etmişdir. Məhz bu cəhətdən Nəsiminin dili bir növ tarixin özünün real mənzərəsini canlandırır.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində bir sənətkar, bir dilçi, nəhayət, bir vətəndaş kimi öz məsuliyyətini dərk edən böyük Nəsimi, yaratdığı bədii sənət nümunələrində doğma ana dilinin bütün imkanlarından bol-bol bəhrələnmişdir. Qəzəllərinin birində - *Sən bu Nəsiminin dilin anla, bil sözün Kim, var bu dildən özgə bizim bir lisanımız* - deyə Nəsimi yaşayıb - yaratdığı dövrün dil mənzərəsini - fars - ərəb təsirini aydın ifadə etmişdir.

Nəsimi irsini araşdırarkən şairin xalq danışığı dilinə meyl etməsi, klassik qəzəl janrını milliləşdirməyə, xalqiləşdirməyə çalışması açıq şəkildə özüni göstərir. Nəsiminin dili Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik, morfoloji və leksik səviyyəsini bütövlükdə özündə əks etdirir. Yuxarıda qeyd olunan dil səviyyələrində nəzərə çarpan əsas cəhətlər paralelliklər, arxaizmlər və innovasiyalardır.

Dissertasiyada Nəsiminin dilindən qeydə alınmış dil faktları bir tərəfdən qədim türk elementlərinin qismən də olsa saxlanması ilə, başqa tərəfdən isə kökdil formalarının dəyişməsi və türk tayfa dillərinə məxsus elementlərin paralel işlənməsi ilə əsaslandırılır.

Mövzunun aktuallığı. Hal-hazırda türk xalqlarının milli ədəbi dillərinin

təşəkkülü və inkişaf tarixinin hortları ilə tədqiq olunması müasir türkoloji dilçiliyin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. *Nəsimi dilinin dialekt leksikasına dair seçilmiş materiallar müəllifin qarşıya qoyduğu əsas məqsədi tam əhatə etmədiyi üçün daha geniş tədqiqatə ehtiyac duyulur.* Çünki mərhum alim S.Əlizadənin də qeyd etdiyi kimi, Nəsimi dilini əvvəlcə tarixi fonetika və qrammatika, tarixi leksikologiyasının tədqiqat obyektinə görə hortları ilə öyrənmək (bu iş hələ görülməmişdir) ancaq bundan sonra şairin dil materialı arasında ədəbi dil tarixinin digər məsələlərini aydınlaşdırmaq olar.¹ Konkret olaraq, türk dilinin ən mühüm abidələrinin fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi diaxronik tədqiqatlarda aktual məsələ kimi qarşıda durur. Əvvəla, burada əsas cəhət odur ki, Azərbaycan dilinə məxsus qədim yazılı abidələrin, klassik bədii irsin tədqiq olunması təkcə digər türk xalqları ilə Azərbaycan xalqının tarixi əlaqəsini sübut etmir, həm də Azərbaycan dilinin ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlməsində böyük rol oynamış türk tayfa dillərinə məxsus şivələrə aşkara çıxarmağa imkan verir. Görkəmli dilçi alim V.Vinoqradovun sözləri ilə desək, hər hansı ədəbi-bədii material özündə əks etdirən yazılı abidə dilçilərin diqqətini cəlb etməlidir. Çünki bədii yaradıcılıq nümunələri dilin inkişafını özündə daha çox əks etdirə bilər.²

Bundan başqa, müasir türkoloqların qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri türk dillərinin tarixi-müqayisəli qrammatikasının və ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi leksikologiyasının yaradılmasıdır.

Türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının mövzusu və vəzifələri haqqında M.R.Cahangirov, V.I.Aslanov, A.A.Axundov, T.I.Hacıyev, S.Q.Əlizadə, E.L.Əzizov və başqaları tərəfindən müəyyən mülahizələr söylənilmişdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, dilin dialektlərə ayrılması ilə ümumxalq dilinin münasibəti məsələsi, ilk növbədə xalqın etnik tərkibinin aydınlaşdırılması işinə kömək edir. Digər tərəfdən ümumxalq Azərbaycan dilinin əsasında dayanmış qəbilə-tayfa dillərinə məxsus qədim faktların öyrənilməsi tarixi dialektologiyanın əsas diqqət mərkəzində dayanır.

XIV əsrin ikinci yarısında və XV əsrin birinci rübündə yazıb-yaratmış Nəsiminin bədii yaradıcılığı - onun mübarizələrlə dolu həyatını özündə əks etdirən üsyankar şerləri, fəlsəfi və ictimai məzmunlu əsərləri yeni istiqamətlə yaranan klassik Azərbaycan şerinə ruh vermiş, onu daha da canlandırmışdır. Bu böyük sənətkarın çoxcəhətli və rəngarəng yaradıcılığı bir tərəfdən Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixinin istiqamətlənməsinə xidmət etmiş, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilini yeni zirvələrə yüksəldərək, fəlsəfi təfəkkürün ən inco nöqtələrini ifadə etməyə qadir olduğunu sübuta yetirmişdir.³

Nəsiminin əsərlərində klassik şer dili ilə dövrün canlı dili, sintez təşkil edir. Klassik şer dilinə məxsus yüksəklik, xalq dilinə məxsus təbiiyyət Nəsiminin şer üslubunu səciyyələndirir.

Tədqiqatçılardan məlum olur ki, Nəsiminin tarixi xidməti sayəsində Azərbaycan dili ərəb-fars dilləri ilə yanaşı. Yaxın Şərqi ən geniş yayılmış ədəbi dilinə çevrilmişdir.

Nəsiminin dili bir ədəbi dil kimi leksik və qrammatik kateqoriyalarla zəngindir.⁴

Dövrünün ədəbi dilinin mühüm öcnələrini, leksik və qrammatik normAla-

¹ S.Əlizadə. «Nəsiminin dili», S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, 1974, səh.75.

² Виноградов В.В. О языке художественной прозы. Избранные труды. М., 1980, с.3.

³ Qohromanov C.V. Nəsimi «Divan»ının leksikası, Bakı, Elm, 1970, s.5.

⁴ S.Əlizadə. Göstərilən əsəri, səh.146.

rını bütövlükdə öz əsərlərində əks etdirən Nəsimi, bütün yaradıcılığı boyu xalq dilinin sadəliyinə, sözlərin canlı danışığa yaşayan mənə rəngarəngliyinə arxalanmışdır. Nəsimi canlı xalq danışığı dilini yaxşı bildiyi kimi, həm də dövrünün klassik şer ənənəsinə sadıq qalması, bu sahəyə çoxlu yenilik gətirmişdir.

Nəsimi, ilk növbədə, dil sahəsində daha mütorəqqi mövqə tutmuş, ana dilinin varlığını hakim dil mühitində daim təsdiq və sübut etmişdir.

Böyük mütəfəkkir Nəsimi bir dilçi həssaslığı və millilik hissi ilə öz əsərlərində bu məsələyə münasibətini özünəməxsus incəliklə bildirmişdir.

Onun əsərlərini xəlqiləşdirən sadə xalq danışığı elementləri, canlı danışığa məxsus bir sıra fonetik-qrammatik xüsusiyyətlər, canlı danışığı dilinin zənginliyini, xalq dilinin daxili imkanlarını bir daha nümayiş etdirmişdir.

Nəsimi dilinin tarixi - dialektoloji baxımdan tədqiqi XIV- XV əsr ədəbi dilinin ümumi inkişaf mənzərəsini müəyyənləşdirmək cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillər, məhz bu cür faktların bolluğudur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Nəsiminin əsərlərinin dilini Azərbaycan şivələri ilə müqayisəli şəkildə monoqrafik üsulla tədqiq etmək, sənətkarın dilini tarixi və tarixi-dialektoloji baxımdan araşdırmaqla həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yollarını və qanunauyğunluqlarını izləmək, XIV-XV əsr ədəbi dilinin dialekt əsasını müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

-Nəsiminin dilində işlənmiş sait səslərlə bağlı fonetik xüsusiyyətlərin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində paralellərini tapmaq, nümunələr verməklə başqa türk dilləri ilə uyğunluqlarını qeyd etmək;

-Nəsiminin əsərlərində samit səslərlə bağlı səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlərin Azərbaycan şivələrindəki oxşar cəhətlərini aşkara çıxarmaq, digər türk dilləri ilə paralellərini müəyyənləşdirmək;

-Nəsiminin əsərlərinin dilindəki əsas və köməkçi nitq hissələri ilə əlaqədar morfoloji dialekt əlamətlərini müasir şivələrdəki oxşar xüsusiyyətlərlə tutuşdurmaq, qədim və orta əsr yazılı abidələrindəki uyğun cəhətlərlə müqayisə etmək;

-Nəsiminin əsərlərində qeyd edilmiş leksik və qrammatik dialektizmlərin bədii məndəki mənalarnın müasir şivələrdəki və qədim türk sözlüklərindəki eyniliyini konkret nümunələrlə əsaslandıraraq qədim və orta əsr yazılı dil nümunələrindəki mövcud vəziyyətlə tutuşdurmaq;

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı İ.Nəsiminin zəngin bədii irsidir. Nəsiminin dilində işlənən fonetik, morfoloji, leksik dialektizmlər müasir Azərbaycan dialekt və şivələrindəki paralel dil xüsusiyyətləri ilə tutuşdurularaq qədim və orta əsr yazılı abidələrindən seçilmiş dil faktları ilə müqayisə olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində hələ ki, qədim yazılı abidələrin və klassik ədəbi nümunələrin yaradan ayrı-ayrı sənətkarların dilinin tarixi dialektoloji aspektdə tədqiqat işi aparılmamışdır. Halbuki ədəbi dil dialekt əsası olmadan formalaşa bilməz. Ədəbi dil və dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edən rus dilçisi L.V.Şerba yazır: «Если бы литературный язык оторвался от диалектной почвы, то он подобно Антею, потерял бы

всю свою силу и угодился бы мертвому языку, каким является теперь латинский язык».

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin və klassiklərin dilinin tədqiqində yeri gəldikcə bəzi uyğun dil faktları dialekt və şivələrlə müqayisə edilmişdir. Lakin Nəsiminin dilinin tarixi-dialektoloji baxımdan monoqrafik şəkildə tədqiq edilməsi bu sahədə ilk təşəbbüsdür. Dissertasiyada Nəsiminin əsərlərindən seçilmiş fonetik, morfoloji, ləksik dialektizmlər ilk dəfədir ki, monoqrafik şəkildə tarixi-dialektoloji aspektdə tədqiq olunur. Azərbaycan dilçiliyində Nəsiminin dili dil tarixi baxımından da monoqrafik tədqiqatı tələb olunmamışdır.

Nəsimi bədi irsinin tarixi dialektoloji prizmadan tədqiqi göstərir ki, XIV əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dili bir tərəfdən canlı xalq dilinə, digər tərəfdən klassik ədəbi dilə istinad etmişdir.

Canlı xalq dili dedikdə, burada sənətkarın yaşayış – yaratdığı ərazinin, habelə əsəri yazıya köçürən katiblərin şoxtə dil xüsusiyyətləri nəzərdə tutulmalıdır. Beləliklə, sənətkarın yaşadığı – yaratdığı ərazinin dil xüsusiyyəti bədi sənət nümunələrində maddiləşərək ədəbi dilin dialekt əsasını irəyüyonlaşdırır. Məsələn, Nəsiminin əsərlərində şairin yaşayış – yaratdığı ərazinin mənsub olduğu Şirvan dialekti ilə bərabər, həm də cənub dialektlərinə məxsus dil faktları çoxluq təşkil edir. Bu da XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsasında məhz Şərqi və Cənub qrupu dialektlərinin dayandığını söyləməyə əsas verir.

Tədqiqat işi üçün Nəsiminin «Divan»ı əsas mənbə olmuşdur. Burada ədəbi dilə müqayisədə fonetik, morfoloji və ləksik dialektizmi hesab olunan dil faktları müasir şivələrimizdəki uyğunluqlarla, digər yazılı dil nümunələri və başqa türk dilləri ilə müqayisə edilmişdir.

Tarixi-lingvistik faktların tədqiqindən belə bir nəticə çıxır ki, Nəsiminin dilində özünü göstərən dialekt fərqlərinin bir hissəsi xalq dilinin əsasında dayanmış tayfa dilləri elementləri ilə, son nəticədə isə məhəlli xüsusiyyətlərin müəyyənəlməsi ilə əlaqədardır.

Tədqiqatın metodları və mənbələri. Tədqiqat işində müqayisəli-tarixi və müqayisəli tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur. Nəsimi dilində qədim dialekt paralelləri tarix elminin, qədim yazılı mənbələrin, dialekt və şivələrin, yeri gəldikcə başqa türk dillərinin materialları nəzərə alınmaqla müəyyənəşdirilmişdir. Əsər diaxron istiqamətdə yazılmışdır. Dissertasiyada M.Şirəliyev, A.Vəliyev, R.Rüstəmov, E.Əzizov, A.Hüseynovun dialektologiyaya aid əsərlərində irəlilənən yeni təhlil və tədqiqat üsullarına da xüsusi yer verilmişdir.

Tədqiqat işi yazılarkən İmadəddin Nəsiminin «Seçilmiş əsərləri» (3 cildə. Tərtib edən C.Qəhrəmanov, Bakı, 1973-cü il), C.Qəhrəmanovun Nəsimi «Divan»ının ləksikası (Bakı, 1973-cü il) kitabları əsas mənbə kimi götürülmüşdür. Dialekt xüsusiyyətləri üçün M.Şirəliyevin «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» (Bakı, 1962-ci il), E.İ.Əzizovun «Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası» (Bakı, 1999-cu il) «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» (Bakı, 1964-cü il) «Azərbaycan dialektoloji lüğəti» (1 cild. A-İ. Ankara, 1999-cu il), habelə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə dair monoqrafik tədqiqatlara müraciət edilmişdir.

⁵ Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. Советская переклониция. Баку. ДЭМ. 1975. №3, с.80.

Tədqiqat işində Azərbaycan və rus türkoloqlarının, dil tarixi və dialektologiya sahəsində çalışan mütəxəssislərin əsərlərinə nəzəri mənbə kimi müraciət edilmiş, müxtəlif dövrlərə aid dil materialları toplanmış, müxtəlif filoloji lüğətlərdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik və nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiya Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının yaradılmasında əhəmiyyətli mənbə roluunu oynamaqla yanaşı, həm də Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yollarının öyrənilməsi, ədəbi dilin dialekt əsasının müəyyənləşdirilməsi işində, Azərbaycan dilinin qədim dialekt üzvlənməsinin aşkar edilməsi, nəhayət, kökdil dialektlərinin yayılma areallarının öyrənilməsində tədqiqatçılara kömək edə bilər.

Praktik cəhətdən dissertasiyanın faktik dil materiallarından Azərbaycan dilinin tarixi fonetika, tarixi morfolojiya, tarixi leksikası sahələrində, həmçinin qədim türk mənşəli sözlər və tarixi - etimoloji lüğətlərin tərtibində istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərslər vəsaitinin hazırlanmasında istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları elmi konfranslarda məruzə edilmiş, müəllifin mövzu ilə bağlı məqalələri və tezisləri çap olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, notisə, ixtisarlər, şərti işarələr və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «**Giriş**»ində mövzunun aktuallığından, məqsəd və vəzifələrindən, elmi yeniliyindən, metod və mənbələrindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən danışılır, işin aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir. Azərbaycan dilçiliyində tarixi dialektologiyanın öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat işlərinin uzun illər araşdırılmamasından bəhs edilərək bir faktı təsdiqləyir ki, tarixi dialektoloji araşdırılmaması nə müəmmol dil tarixi yaranar, nə də ədəbi dilin köynə əsası və kökdilin öyrənilməsi məsələsi həll olunar. Bunun üçün isə folklor, klassik ədəbi irs və müasir şivələr əsas mənbədir. Əgər ədəbi dilin hər hansı bir mərhələsi konkret bir ədəbi simanın, sənətkarın adı ilə bağlıdırsa, deməli həmin ədəbi şəxsiyyətin çıxdığı ərazinin dil xüsusiyyətləri bu məsələdə əsas amildir.

Dissertasiyanın «**Nəsiminin dilinin Azərbaycan şivələri ilə fonetik paralelləri**» adlanan **birinci fəsilində** Nəsiminin dilindən seçilmiş fonetik dialektizmlər müasir Azərbaycan şivələri ilə müqayisə edilmişdir. Orta əsrlərdən rəli gələn uyğunsuzluqlar bu bərdə söz deməyi çətinləşdirsə də maraqlı fikirlərə gəlməyə əsas verən faktlar da az deyildir. Bu hal ən çox SAMit soslərin özvlənməsi və paralelliyi, həmçinin səs artımı, səs düşümü, yerdəyişmə və heca düşümü ilə bağlıdır. Tədqiqatın bu fəsilində ahəng qanunu ilə bağlı maraqlı məsələlərin meydana çıxması müşahidə olunur. Lakin bu məsələdə tədqiqatçıdan xüsusi dilçi həssaslığı tələb olunur. Çünki ədəbi dil normaları yazılı ədəbi dilə həmişə təsir edir. Məhz bu səbəbdən yalnız şivə faktlarına edilən istinadlar son sözün etibarlılığını əsaslandırır. Bu məsələdə tədqiqat obyektinin janrı da tədqiqatından

yayınmamalıdır. Digər əsaslı bir səbəb də əski olfədə yazılmış mətnləri kimin nə şəkildə oxuması ilə bağlıdır.

Nəsimi irsinin görkəmli tədqiqatçısı C.Qəhrəmanov bu bərdə haqlı olaraq qeyd edir ki, bu səbəblərdən də irəli sürülən mülahizə və çıxarılan nəticələr, təqribi, təxmini xarakter daşıya bilər.⁶

Bu cəhətdən H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə, C.Qəhrəmanov, Ş.Əlizadə və başqalarının həmin sahədə gördüyü işlər böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat göstərir ki, bu gün Azərbaycan dilinin əksər şivələrindəki fonetik hadisə və qanunlar Nəsiminin əsərlərinin dilində də müşahidə olunur. Lakin bununla bərabər şorq qrupu və qismən cənub qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan cəhətlər özünü daha çox büruzə verir.

Nəsimin dilində sait səslərin əvəzlənməsini aşağıdakı kimi vermək olar:

1. Arxa sıra saillərinin ön sıra sailləri ilə əvəzlənməsi. 2. Ön sıra saillərinin arxa sıra sailləri ilə əvəzlənməsi. 3. Açıq saillərin qapalı saillərlə əvəzlənməsi. 4. Dodaqlanan saillərin dodaqlanmayan saillərlə əvəzlənməsi.

Nəsiminin bədii irsində ən çox təsadüf olunan sait əvəzlənmələri bunlardır:

i > ü. Məs: döğül (NDL. s. 244) / دگل /; kirpük (NDL. s. 420) / كريبوك /; gerü (NDL. s. 423) / كرو /; hərü (NDL. s. 134) / هرؤ /;

i > ü əvəzlənməsi daha çox Naxçıvan qrupu şivələrində özünü göstərir. Eyni vəziyyətdə Bakı dialektində və Muğan qrupu şivələrində də təsadüf olunur.

i > u. Məs: sınıq (NDL. s. 326) / صنوغاالصنوق /; qayğu (NDL. s. 390) / قايقو /; qarşu (NDL. s. 396) / قارشو /; yazu (NDL. s. 342) / يازو /; ayru (NDL. s. 53) / ايرؤ / və s.

i > u əvəzlənməsi əsasən şorq qrupu dialekt və şivələrinə (xüsusən Quba dialekti) məxsus hadisədir. Məs: ağuz, axur, qarğu və s.

Nəsimi əsərlərinin dilində bir sıra sual əvəzliliklərində sait düşümlü hadisəsini müşahidə etmək olar. Məs: neder? / ندر / (no edər?); nedin? / ندم / (no edin?); neylər? / نيل ر / neçün (NDL. s. 520) / نچون / (no üçün?); nedərsən? / ندرسك / (no edərsən?); niçin? (NDL. s. 520) / نيچون / (no üçün?) və s.

Göstərilən əvəzliliklərin bu şəkildə verilməsi bir tərəfdən oruz vəzninin tələbi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən müəllifin öz mühitinin canlı xalq danışığına xüsusi münasibəti ilə izah oluna bilər.

Ahəng qanunu. Azərbaycan dilinin tarixini özündə əks etdirən bədii dil nümunələrinə əsaslanaraq ahəng qanununun tarixinə nə dərəcədə mühafizə olunması bərdə fikir söyləmək mübahisəlidir. Çünki ərəb əlifbasında eyni bir hərfin həm qalın, həm də incə səsləri bildirməsi bu haqda söz deməyi çətinləşdirir.

Nəsiminin bədii irsində labiallaşma hadisəsi (ı > u; i > ü) qeydə alınmışdır: olmasun; ayru; neçün; gəlsün; gerü; bəru və s. Söz sonunda labiallaşma hadisəsi şorq və cənub qrupu dialekt və şivələrinin əsas fərqləndirici əlamətidir.

Nəsiminin bədii yaradıcılığında həmçinin delabiallaşma hadisəsi də (u > ı; ü > i) özünü göstərir: quşı, güli, sözi və s.

Azərbaycan dilində söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələrinin tarixi çox qədim olduğu üçün həmin hadisələr Nəsiminin əsərlərində də öz əksini tapmışdır.

⁶ Qəhrəmanov C.V. Nəsimi «Divan»ının leksikası, Bakı, Elm, 1970, səh. 20.

A. Axundov bu hadisələrin səbəbinə tarixən şəkilçilərin fonetik tərkibinin fonoloji mənaya malik olmaması və bir sıra diltarixi amillərlə bağlayır. E. Əzizov bu məsələdə həm də qədim türk yazı ənənələri ilə bərabər, canlı danışq dili faktını da nəzərə almağı vacib hesab edir.⁷

Burada qeyd edilən cəhətlərlə bərabər, sənətkarın yaşadığı mühitin canlı danışq xüsusiyyətləri də nəzərdən yayınmamalıdır.

Samit səslərlə bağlı müşahidə olunan xüsusiyyətlər. Nəsiminin dilində bözi samitlərin bir neçə sözə paralel işlənməsi (Məs: m // b; t // d; q // x // h) müşahidə edilir. Məs: mən // bən / بن / من /; min // bin / بينك /; daş // taş / داس / طاش /; tağ // dağ / داغ / طاغ /; axmaq // axmaq / اخق / اقق /; oq // ox / اوخ / موخ / və s.

t > d . Məs: dökülür (NDL. s. 244) / دكتور /; dəpənmək (NDL. s. 251) / دپنمک /; dutuşmaq (NDL. s. 251) / دوتوشق / və s. Söz əvvəlində t > d hadisəsi Naxçıvan və Qazax dialektində bir neçə sözə müşahidə olunur.

d > t . Övəzlənməyə sözün müxtəlif mövqelərində rast gəlinir: məs: tarıq (NDL. s. 333) / طارق /; taş (NDL. s. 334) / طاش /; toğrı (NDL. s. 311) / طغرو /; utdı (NDL. s. 94) / اوتدی /; söyütlər (NDL. s. 431) / سويتلر /; dörd (NDL. s. 234) / دارت /; qanat (NDL. s. 215) / قانات / və s.

d > t övəzlənməsi əksər şivələrimizdə müşahidə olunur: Muğan qrupu şivələrində cəhə çox rast gəlinən bir hadisədir.

Beləliklə, demək olar ki, d > t hadisəsi qədim türk abidələrinin də dilində rast gəlinən ümumtürk əlamətidir.

y > g . Məs: egrı (NDL. s. 80) / اگری /; dəğşürmək (NDL. s. 244) / دکشمک /; oğlur (NDL. s. 81) / اگيور /; cigor (NDL. s. 186) / جگر /; ögrünmək (NDL. s. 105) / اوگرشمک / və s.

Əsasən şərq qrupu şivələri üçün xarakterik olan y > g övəzlənməsinə iki sait və ya iki sonor samit arasında rast gəlinir.

Söz ortasında «g» səsinin işlədilməsi 1936-cı ilə qədər ədəbi dilə orfoqrafik norma kimi qəbul olunmuşdur.

y samit artımı. Məs: yitürdün (NDL. s. 549) / يتردك /; yigirmi (NDL. s. 596) / يگرمي /; yıldız (NDL. s. 557) / يلتر /; yuca (NDL. s. 559) / بوجه / və s.

y samitinin söz əvvəlinə artımı şimal qrupu şivələrində (xüsusən, Zaqatala – Qax şivələrində) daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Qədim türk yazılı abidələrində, həmçinin klassiklərin ədəbi yaradıcılığında, eləcə də müasir türk dilində qapalı saitdən əvvəl «y» səsinin əlavəsi müşahidə olunur. Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü və inkişafı tarixində söz önündə «y» səsinin həm işlənməsi, həm düşməsi, həm də nadir halda c – ya çevrilməsi halları özünü göstərmişdir. Söz önündə qapalı saitdən əvvəl «y» səsinin düşməsi tədricən ümumxalq dili xüsusiyyətinə çevrilmişdir. İlan, ildırım, igid və s., «y»-nin saxlanması isə dialekt səciyyəsi daşmışdır. /yürək, yıldı /; yıldı // yıldı, yıldız // yıldız, yıldırım, yığlamaq/⁸

⁷ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Dərs vəsaiti, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1973, səh. 102.

⁸ Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1990, səh. 33.

⁹ Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1990, səh. 21.

Qədim formanın qorunub saxlanması üçün səbəbi yad dillər (İber-Qafqaz dilləri) mühitində milli dilin daha çox mühafizəkar olmasıdır.

Samit səslərin düşümü. Nəsimi «Divan»ının dilində bəzi sözlərdə samit düşümü hadisəsi özünü göstərir. Belə ki, bu samit səslər, əsasən, sonor soslardır ibarətdir.

r- səsini düşməsi. Məs: Şübhəsiz yəqəndur belün çün kim, nə **quşandun** kəmə (NDL. s. 398); Yüzün nə nur imiş gör kim, **qpar** ziyası (NDL. s. 391).

Ümumiyyətlə, fel köklərindən **r** səsini düşümünə dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində rast gəlinir və canlı xalq danışığının sadə və asan tələffüzə meyli ilə izah olunur.

Azərbaycan dilinin Təbriz dialektində də bu fonetik hadisə qeyd alınmışdır: Fıncılıqlar qaşılardan **aslanı**. Yağlı desəm quru ağzım **islanı** (Şəhr).

L səsini düşməsi. Məs: Kırpüğündən **düzətmişəm** vətə, Qaşların oxu kaman et nək dilərsin, etməgil (NDL. s. 240).

n səsini düşməsi. Məs: Həqdən özəli **qlc** belündə (NDL. s. 402); Görçü sözi Nəsi ninün qabili kimya imiş, **Tuçü** hədidə sanma kim, xərc edə kimyasım (NDL. s. 179); Kainata **kətxuda** bil adəmi (NDL. s. 417).

Səslərin yerdaışması. Məs: Tutıyayı çəşmi binadur oyağın **topraqı** (NDL. s. 338); Qoyma **dəprənməgə** kim anbəri – sara dökülür (NDL. s. 235);

Səslərin yerdaışması hadisəsi daha çox ümumxalq danışığı dili ilə bağlıdır.¹⁰

«Sağır nun» **səsi.** Nəsiminin əsərlərinin dilində də **η** bəzi sözlərin sonunda, yiyəlik və ycnlik hal, mənsubiyyət, xəbərlük kateqoriyalarının ikinci şəxsində işlənmişdir. Məs: bəη (xal mənasında) (NDL. s. 139) / مېک /; mη; taηrı (NDL. s. 176) / تکرى /; hünηqız / حوستگر / və s.

Bəzi söz köklərinin tərkibində işlənən **η** səsi fonem xüsusiyyəti kəsb etmişdir: bəη (xal), mη (say) və s.

A.M.Şerbak **η-nun** Azərbaycan karam və türk dillərində bütün fonetik mövələrdə **n** samitinə çevrildiyini qeyd edir.¹¹

Müasir Azərbaycan dili samitlərinin fonoloji təhlilində **η-nun n** fonemənin variyasiyalarından biri olduğunu qeyd edən A.A.Axundov onun bu fikri ilə razılaşmayaraq yazır: **η** samiti ikinci şəxs tək bildirən mənsubiyyət şəkilçisində bu gün də ədəbi dilimizdə geniş surətdə işlənərkəndir.¹² Bunun səbəbi Fəmin samitin göstərilən şəkilçidə mənə fərqləndiricilik, daha doğrusu, fonem fərqləndiricilik qabiliyyətinə malik olmasıdır.¹³

Disse-tasiyanın **II fəslə** «Nəsiminin dilinin Azərbaycan şivələri ilə morfoloji paralelləri» adlanır.

Araşdırma göstərir ki, qədim yazılı abidələrin dilində müşahidə edilən halların mənaca bir-birini əvəz etməsi, Nəsimi dil üçün də səciyyəvi olmuşdur.

Yiyəlik hal. Nəsiminin dilində yiyəlik hal şəkilçisinin (**η**) «sağır nun»la işlənən variantı işlənmişdir: Gül **yanəgūη** / يکائک / həsrətdən, bülbul, ey sən aşığı (NDL. s. 51).

Qədim və orta əsr mənbələrində də bu şəkilçinin işləndiyi müşahidə

¹⁰ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, 1984 s. 233.

¹¹ Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков // Наука, 1970, с. 170.

¹² Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, Bakı, ADU-nəşriyyatı, 1973, s. 89.

¹³ Axundov A.A. Göstərilən əsəri, səh. 175.

olunur: Oğlan yənə **buğarın** alınna yumruğ ilə qatı urdı (KDQ, s. 36).

Nəsiminin əsərlərində halların müvaziliyinə rast gəlinir. M.Cəfərzadə halların bir-birinin övəzində işlənməsini türk dillərinin hal sistemində çox qədim dövrlərdən baş vermiş dəyişikliklərlə bağlayır.

1. Yönlük halın yerlik halı əvəz etməsi. Ey mələk surətli dilbər, can fədadır **yoluna** (N; s.13); **Mizanə** çək miqlarını gör kim nə bi miqlar imiş (N; s. 314).

Eyni vəziyyət bəzi şivələrimizdə: Bi işdər, Soltanın **sayasına** yaxşı oldu.¹⁴ Qoyunlar otun **sayasına** qışdan salamat çıxdı.¹⁵ Bu qədim xüsusiyyət qədim və orta əsr ədəbi mənbələrində də müşahidə olunur: Şamı tünligi yer **yüzünə** dikdirmişdi (KDQ, s. 311).

Yönlük halın çıxışlıq halı əvəz etməsi. Gəl Xızra sor kim, icdi olduvu məstü heyran (N, s. 182); Xətti hesabını bilan **əhli kalamə** sor (N, s. 176). Bu qədim ölamətə, M.Cəfərzadənin də qeyd etdiyi kimi, ən çox şərq qrupu şivələrində ras gəlinir.¹⁶

Yönlük halın təsirlik halı əvəz etməsi: Çünki idrak eyləməz hər dəgmə heyvan sızlara (N, s. 20); **Zülfünə** seyr eylədi badi-səbə vaxtı səhər (N, s. 401).

Təsirlik hal. Nəsiminin dilində sonu samitlə bitən isimlərin müəyyən bir qismi -yı, -yi şəkilçisi ilə işlənir: Acıdır anın şərbəti, **ağuyı** qatmış balinə(NDL, s. 38).

Əsrlər boyu ədəbi-bədii dil nümunələrində işlənən -yı təsirlik halı forması ədəbi dildə formalaşa bilməmiş, yalnız qərb, cənub və qismən şərq qrupuna daxil olan bəzi şivələrdə saxlanmışdır.

M.Şirəliyev -yı⁴ şəkilçisinin XI əsrdən başlamış tə XIX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi dilimizdə -nı⁴ şəkilçisi ilə yanaşı olaraq işləndiyini, so iralar isə öz yerini -nı⁴ şəkilçisinə verərək meydana çıxmasını göstərir.¹⁷

Yerlik hal mənacə yönlük halı əvəz edir: Üqumi əhli ırfaın onun **hərfində** heyrandır (N; s. 206); **Eşqində** məhv oldu cahan, hüsnündə heyran oldu can (N; s. 316).

Yerlik halın bu xüsusiyyətinə, hal-hazırda Muğan qrupu şivələrində təsadüf olunur.

Nəsiminin bədii irsində qrammatik-mokani halların bir-birini əvəz etməsi faktı müşahidə olunur. Bircə, bunun bir səbəbi hal şəkilçilərinin tam diferensiaslaşmaması ilə bağlıdırsa, digər səbəb isə onların fonoloji əhəmiyyət daşımadığından irəl gəlir.

Mənsubiyyət kateqoriyası. Mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs cəmin də «sağır nın»la işləndiyi qeydə alınmışdır: **Zülfünüz** / زونفونوز / çəkdi çəri gəldi xəta Çin üstünə, **xalqız** / خالگوز / qopdu Həbəşdən Rum elini çapdı (N. II-c, s. 289).

Eyni qədim formaya dilimizi qərb, cənub və şimal qrupu şivələrində rast gəlinir.¹⁸

¹⁴ Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, s. 153.

¹⁵ Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1966, s. 231.

¹⁶ Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi, Bakı, Azəröst, 1990, s. 60.

¹⁷ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 139.

¹⁸ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 75.

Qeyd etmək lazımdır ki, II şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisi şivələrimizdə özünün çoxvariantlılığı ilə cıqqəti cəlb edir. Bızca, bunun cəbəbi η («sağır nun») sosinin işlənilməməsindən asılı olmuşdur.

Nəsiminin bədi dilində II şəxsin təkində mənsubiyyət əlaməti qəbul etmiş isimlər bəzən təsirlik halda –v şəkilçisi ilə işlənmişdir: Götür **nüqabüvü**, xəlqi qul eylə hüsnünə kim, Məlthət əhlmə sonsən əmirü, şah (N. II-c. s. 324); İkiligdən keç, ey vaiz, ir **şöklivi** sal canə (N. III-c. s. 33).

Həmin xüsusiyyət Cənubi Azərbaycan şivələrində müşahidə olunur: Heydərbaba, gün **dəlvü** dağlasın; **Yusifivi** uşaq ikon itirdin (Şəhr. s. 29, 45).

S.Behbudov Dərbənd dialektində, Tabasaran şivəsində, Zaqatala və Qaxın bəzi kənd şivələrində –v mənsubiyyət şəkilçisinin ismin bütün hallarında saxlandığını göstərir: kitabuv, kitabuvun, kitabuva, kitabuvu, kitabuvda, kitabuvdan.¹⁹

Bu şəkilçi Quba dialektində yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda, Ağsəron və Salyan rayon şivələrində yönlük və təsirlik hallarda müşahidə edilir.²⁰

Sifət. Nəsiminin dilində sifətlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəlidir.

Sifətin dərəcələri. Sifətin azaltma dərəcəsi –raq, rək şəkilçiləri ilə düzəlmişdir: Görçi **yegrəkdür** vəfadan, səndən, ey dilbər cəfa (NDE... s. 556)... Təbriz şivəsində bu şəkilçi –rax²¹ şəkildə fəal çıxış edir: azanax, gödərax, çoxrax, tezrax, yaxşırax və s.²¹

Müasir ədəbi dilimizdə yalnız **gödərək** sözündə qalan –raq² qərb qrupu şivələrində daha çox işlənir.²²

Nəsimi əsərlərinin dilində çoxaltma dərəcəsi həm də ca² şəkilçisi ilə omələ gəlmişdir: Hər kim icər **doluca** hıkmətdir (N. s. 333). Bir sikkə dürüst **aricə** dinar ələ güməz (N. s. 76); Ki hər nəfəsdə bulasan **eyicə** qədrii-bərat (N. s. 496).

–ca² şəkilçisi folklor nümunələrində və bədi əsərlərin dilində sifətin çoxaltma dərəcəsinə yaratmağa xidmət etmişdir. Məs: Bir quşum var **alaca**, Gədir qonar ağaca (Tapmaca); **Canlıca**dır, **zorbacadır** baldırın (M.Ə.S.).

Say. Nəsiminin bədi irsində saylar, hürufizmin tələblərinə uyğun olaraq zəngin üslubi çalarlar yaratmağa xidmət etmişdir. Konkret saylar substantivləşərək şəxs, insan anlayışı bildirməyə xidmət etmişdir: **Yedidir, dörd yedidən bir yedidir, Yüz yigirmi dörd yeno üç yedidir, Evi bir, bacası yedi, babı üç**, Əhlü beyl ilə özü **on yedidir** (N. s. 584).

Əvəzlik. Şəxs əvəzliləri. Nəsiminin əsərlərində I şəxsin təkini bildiren əvəzliyin yönlük halda, **maña** şəkildə işlənməsinə rast gəlirik: Ləblərin vəslinə irmək **maña** / **منه** / müşğül görünür (N. s. 237).

Mən əvəzliyi yönlük halda şivələrdə bu şəkildə işlənir: mənə, mana, məə, məi, məyə, maa, ma, mağa.²³

Nəsiminin dilində II şəxsin təkini bildiren əvəzliyin yönlük halda **saña**

¹⁹ Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrində mənsubiyyət kateqoriyası. Tədqiqatlar, I-c. Bakı, Elm, 2000, s. 214.

²⁰ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 159.

²¹ Мамедов М.А. Тегризекий диалект Азербайджанского языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1989, с. 16.

²² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekti və şivələri, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, s. 88.

²³ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 184.

şəklində işlənməsi müşahidə olunur. Məs: **Sarı** günəş kimi, ey fitnə, sücud edənin, Əxtəri taleyi məsudü müzəffər dedilər (N. s. 264).

II şəxs tək əvəzliyinin **sarı** şəkli şivələrimizin qərb qrupu və qismən də şimal qrupu üçün xarakterikdir.

Azərbaycan dilinin şivələrində **sən** əvəzliyinin yönlük halda **səno** // **sə**, **sarı**, **sağa**, **səə**, **sə-sa**, **səyə** // **siyə** kimi variantları qeydə alınmışdır.²⁴

Türkologiyada **mən** və **sən** əvəzliləri barədə söylənilən fikirlər içərisində F.Q.İsxaqovun etimoloji maraqlıdır. O belə hesab edir ki, vaxtilə türk dillərində I və II şəxs əvəzlilərinin təkimin **man**, **san** şəkli olmuşdur.²⁵

Bizcə, oğuz qrupu türk dillərində sözlərin inco variantı daha fəal olmuşdur. M.Kaşğarının təbirincə «dillərin naziyi oğuzcadır» fikri bunu bir daha təsdiq edir.

Qayıdış əvəzliyi. Nəsiminin dilində qayıdış əvəzliyinin qədim forması olan **kəndi** də qeydə alınmışdır. Bu üç nəsnəyi qıl **kəndinə** acət (N. s. 33).

Nəsiminin bədii yaradıcılığında qayıdış əvəzliyinin **mən** **mağa**, **sən** **sarı** forması da qeydə alınmışdır. Bu forma Dərbənd dialektində və Zaqatala-Qax şivəsində də mövcuddur. Sadəcə qədim formadan fərqli olaraq burada **mən** **mağa**, **sen** **sağa**, **süz** **süza** variantları da işlənir.²⁶

Sual əvəzliləri. Nəsiminin əsərlərinin dilində **nəşə** // **neşə** / **نیشة** əvəzliyi **nə** üçün, **nə səbəbə**, **nəyə görə** monalarında çıxış etmişdir. Məndən ayırma vəslünü **nişə ki**, şad olur oda (NDL., s.521). Bu əvəzlik **nəşə** // **nəşə** // **nəşə** şəklində müşahidə olunur.

Fellər. Fəl Azərbaycan dilinin milli orijinallığını, əsilliyini mühafizə edən, yad dillərin təsirinə müqavimət göstərən əsas nitq hissələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir.²⁷

Əmr şəkli. Nəsiminin dilində əmr şəkli II şəxs cəmdə sonu **sa**-lə bitən fellərin təsdiq və inkar formasında heca düşməsi müşahidə olunur: Zəhidi nalana **söylən** özünü tərək eyləsin (N. s. 441).

M.Rohimov bu formanın yaranmasını iki sait arasında **y** səsinin əvvəlki səsi qapalı səsə çevirməsinin nəticəsi kimi izah edir: **Deməyin** > **dəmiyin** > **dəmin** > **dəmin**...²⁸

Fəlin xəbər şəkli. Nəqli keçmiş zaman. Nəsiminin şerhlərinin dilində diqqəti cəlb edən maraqlı cəhətdən biri də nəqli keçmiş zamanın I şəxs təkdə, **-ih** şəkilçisini qəbul etməsidir: Çü bülbuləm, **düşübəm** gəlşəndən ayrı (N. s. 621)

Bu qədim xüsusiyyət Cəlilabad rayonu şivələrində I şəxsdə, Böyük Qarakilsə (Kirovakan) və Karvansaray (Leevan) şivələrində I şəxs tək və cəmdə qeydə alınmışdır.

İndiki zaman. Nəsiminin dilində indiki zamanın II şəxsində zaman

²⁴ M.Ş.Şirəliyevin göstərilən əsəri, s. 184.

²⁵ Исхаков Ф.Г. Местонимие. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология и. Изд.-во АН СССР М., 1956, с. 224

²⁶ İslamov M.İ. Füzuli əsərlərində bəzi qədim dil xüsusiyyətləri. Füzulinin dili (məqalələr toplusu) Bakı, Elm, 1997, s. 48-49.

²⁷ Mizozadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı ADU nəşriyyatı, 1990, s.126

²⁸ Rohimov M.Ş. Azərbaycan dilində fəl şəkillərinin formalaşması tarixi, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı 1965, s. 24

şəkilçisinin labiallaşması da özünü göstərir. Məs: Danə danə **bilür** kim danədir (N. III-c. s. 164); Dəm iyis **gälür** tudə çəndan Səba hərdəm **gälür** mişkin saçın çinü tatarından (N. III c. s.304).

Azərbaycan xalq dilinin təşəkkül etdiyi dövrlərdə tayfa dillərinin xüsusiyyəti olan bu hadisə sonralar məhəlli dialektlərin əlaməti kimi formalaşmışdır.

T.Hacıyev yazır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin hələ XVI əsrə qədərki dövründə Təbriz dialekti ilə yanaşı, Şirvan dialekti də iştirak etmişdir.²⁹

Deməli, ədəbi dilimizdə ənənəvi şəkildə fəaliyyət göstərən Şirvan dialekti XIV əsrdə Nəsiminin bədii dilinin əsasında durmuşdur.

Nəsimi «Divan»ının dilində fəlin indiki zamanın təsrifi zamanı I və III şəxsin tək və cəmində sonu samitlə bitən fəllərin bitişdiricisiz isləndiyinin şahidi olur: İşidərsə, daş **ərir**, həsrətdə ahü-zarımı (N. s. 103).

Nəsiminin dilində maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də indiki zaman formasının digər zaman mənalarnı da bildirməsidir.

İndiki zamanın qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə etməsi: Yəli azırsan, **düşürsən** nələvü əfgənə, Uyma qəflət uyxusunda qıl nəmaz ilə niyaz (N. III c. s. 105).

Eyni vəziyyət müasir şivələrimizdə də müşahidə olunur: Xalça olsa, onu gənə pıçaxnan doğru-rux kəser:rex; doğru-rux, kəser:rix ifin (T).³⁰

Gələcək zaman. Qəti gələcək zaman.

Nəsiminin bədii irsində fəlin gələcək zamanının əsas əlaməti olan -acaq² az nəzərə çarpır.

Nəsiminin leksikonunda fəlin qəti gələcək zamanı əsasən -ası² şəkilçisi ilə ifadə olunur: Bu dərdi kimsə bilməz, **yanəsidiür** (N. s. 221): Ta **qiyamət olasıdır** sənə çün fərzəndi xələf.

Bu forma bəzi şivələrdə olduğu kimi, bəzilərində isə -as²//-əs şəklində qeydə alınmışdır.

Bizcə, əslində -as, -əs xüsusi söki çə deyil, -ası, əsi formasının ixtisarıdır. Çünki I və III şəxsdə -ası, əsi, II şəxsdə tələffüzlə əlaqədar olaraq -as, -əs kimi işlənir, lakin mahiyyətcə eyni qəbr.

Nəsiminin dilində fəlin qeyri-qəti gələcək zamanının işlənməsi qəti gələcək zamana nisbətən daha çox müşahidə olunur. Burada zaman anlayışı qismən genişdir. Məhz ona görə də, (-y) -or, -ar şəkilçisi ilə indiki zamanın şəkilçisi olan (-y) -ir, -ir, -ür, -ur şəkilçiləri arasında yaxınlıq özünü həm şəkilçi cəhətdən, həm də məzmun cəhətdən aydın surətdə göstərir.³¹

Nəsiminin əsərlərində qeyri- qəti gələcək zamanın inkarı müxtəlif yollarla ifadə olunmuşdur: -manam, -mənam: **Şikayət eyləmənam**, dilbərən cəfasindən (N. s. 160).

Eyni hal Bakı, Quba, Şamaxı, Naxçıvan, Ordubad, Nuxa dialektlərində, Muğan qrupu, Zaqatala-Qax, Şahbuz, Göyçay və başqa rayon şivələrində I şəxs tək və cəmin inkarında -manam (-iğ // -uğ // -ix), -mənam (-ig // -ix) şəkilçisi işlənir.³²

Nəsiminin dilində qeyri- qəti gələcək zamanın digər zamanların

²⁹ Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə, Bakı, Maarif, 1987, s. 1.

³⁰ Rüstəmov R.Ö. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fəl, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, s. 232-233.

³¹ Mirzozadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiya, Bakı, Azərödərişnəşr, 1962, s.153.

³² R. Ö. Rüstəmovun göstərilən əsəri, s. 245

Muğan qrupu, Zaqatala-Qax, Şahbuz, Göyçay və başqa rayon şivələrində I şəxs tək və cəmin inkarında –manar (-iğ // -uğ // -ix), -mənem (-ig // -ix) şəkilçisi işlənir.³²

Nəsiminin dilində qeyri- qəti gələcək zamanın digər zamanların funksiyasında çıxış etməsinin də şahidi olur: **Gah dönər** ay bədr olur, gah özünü **hılal edər** (N. s. 287).

Eyni vəziyyətə şivələrimizdə də rast gəlinir: **Zələm gedər** belə adamnan mənim (B.); Tacir **görər** ki, lap uxarıda işıx yanır (Nax).³³

Felin şəkilləri.

Arzu şəkli. Araşdırmalar göstərir ki, Nəsiminin bədii yaradıcılığında felin arzu şəkli öz əsas vəzifəsindən əlavə, həm də bir sıra başqa mənə çalarları ifadə edir.

Vacib şəkli. Nəsiminin əsərlərində felin vacib şəkli müxtəlif formalarla ifadə olunur.

–maq²+görək: **Yaxmaq görək**sən, yaş ilə hər dəm gözün məsbahini (N. s. 201).

Felin sintaktik üsulla düzələri qədim –maq+görək forması Şəki dialektində,³⁴ həmçinin qərb qrupu şivələrində³⁵ və Lerik rayon şivəsində³⁶ də müşahidə edilir.

Bu forma Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti üçün də xarakterikdir.³⁷

–maq+görək forması folklorlarda da mühafizə olunmuşdur: Qodu gün çıxarması, gözləm **oymaq görək**.

Felin təsriflanmayan formaları. **Məsdər.** Nəsiminin əsərlərində məsdər formanın –maqlıq, –məklik şəkilçiləri ilə ifadəsinə də rast gəlinir.

Qulluq etməklik tapunda huri- qılın arzulər (N. s. 200); **Savaşməklik, dalaşməklik,** irişmək, Qamu itlikdürür adəm nişanım (N. s. 637);

Bu cəhət yalnız cənub qrupu şivələrində özünü göstərir.

–mök-lik forması C. Məmmədquluzadənin əsərlərində də geniş şəkildə işlənmişdir.

–maq+lıq, –mök+lik şəkilçisi türk ədəbi dili üçün işləkdir.³⁸

Feli bağlama. Nəsiminin dilində işlənmiş feli bağlamalar aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlmişdir:

–a, –ə: Nəfsini **tanyə** gör, ey müttoqi (N. s. 628); Yerdən **çixa** gəldi dəbətül ərz, Uş sirrini eylərom sana ərz (N. s. 565).

–a, –ə şəkilçisi Quba dialekti və Zaqatala-Qax şivəsi üçün səciyyəvidir.³⁹

³² R. Ə. Rüstomovun göstərilən əsəri, s. 245.

³³ Yəni orada, s. 251

³⁴ İslanov M. İ. Azərbaycan dilinin Nixa dialekti, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, s. 138.

³⁵ Belibudov S. M. Azərbaycan dialektlərində felin vacib şəklinin ifadə formaları, Azərb. SSR EA Xəbərləri (Ədəb., dil və inc. ser.), 1990, №2, s. 75.

³⁶ Binnətova G. K. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri, Filol. elin. nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2002, s. 19.

³⁷ Мамедов М. А. Тебризский диалект Азербайджанского языка, Автореф. дис канд. филол. наук, Баку, 1986, s. 20.

³⁸ Кононов А. П. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., Изд.-во АН СССР, 1956, с. 465.

arxaklaşmış, ya da şivələrin dil faktına çevrilmişdir.

yana: Anla işbu sirri kim, söylər sana, Yol bulasan, köndü köndündən **yana** (NDL, s. 555).

Bu qoşma Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində çıxışlıq ha'da olan sözlərə qoşularaq görü, **ötrü**, **üçün** qoşmalarının sinonim kimi işlənir: Mən oğlumdan **yana** çox niyaranam; Qabaxda nəfədən **yana** çox çorux çəkərdix.⁴⁰

üç: Qəmin narından, ey dilbər, könül qaynar, içim yanar, Bu rəncü möhnəti gör kim, qəm **ucundan** çəkər könülüm (N. s. 136.).

Ə Dəmirçizadə bu qoşmanın **ucuvundan**, **ucundan**, **üçün** sözlərinin tərkibinə qaldığını göstərir.⁴¹

birlə. Bu gün Nəsimi sözünün hələvətinə irən, həzər səcdə qılır tuti **birlə** qəndü nöbat (NDL, s. 133).

Belə qoşması türkmən dilində **bilen** // **bile** şəkildədir və bəzən hem bağlayıcısı ilə əvəzlənə bilər.⁴²

Ədat. Nola. Gəl firqəti hicrim nə qılır canıma gör kim, **Nola** qılсан lüt' ilə dərdinə darı (N. s. 294).

Bu ədat Qazax və Tovuz rayon şivələrində nolam, nolasan şəkildə işlənir.

-**mı**? Əcəba, bu huri üzli mahi-bədr, ya **pərimi**? (N. s. 81).

-**mı** ədatı türk dillərinin cənub qrupuna (Azərbaycan, türk, qaqaz və türkmən) daxil olan dillərdə geniş şəkildə işlənməkdədir.⁴³

Dissertasiyanın III fəslü «Nəsiminin dilinin Azərbaycan şivələri ilə leksik paralelləri» adlanır.

Nəsimi dilinin söz ehtiyatı, əsərlərində işlətciyi sözlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti, zəngin lüğət xəzinəsi XIV- XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sosiyyosini və inkişafını, onun yayılma dairəsini, təsir qüvvəsini, orijinallığını və milli xüsusiyyətlərini, azəri sözlərinin mahiyyətini, klassik üslubda yazılmış şerhlərdə tutduğı mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün əsas mənbələrdir.⁴⁴

Bu fəsilə Nəsiminin əsərlərində müasir ədəbi dilimizə münasibətdə dialektizim hesab olunan leksik vahidlər tədqiqat işi üçün əsas mənbə kimi götürülmüşdür. Seçilmiş leksik dialektizmlər «Adlar» və «Fellər» yarımbaşlıqları altında əlifba sırası ilə tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Adlar.

Arı / آری : toziz, pak, saf, – Qanı bir incilü arı sədaf kim, Arı göltar, ey sonəm, ç erçəklərin nitqindədür (NDL, s. 38).

Arı əksər şivələrimizdə **arıtlamaq** sözünün tərkibində qalmışdır (ADL, s.17). Bundan başqa, «aydan arı, sudan duru» ifadəsi tərkibində qədim arı sözi daşlanmışdır.

⁴⁰ Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 145.

⁴¹ Dəmirçizadə Ö. M. «Kitab: Dədə Qorqud» dastanlarının dili, Bakı, APL nəşriyyatı, 1959, s.146.

⁴² Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, II hissə, Morfologiya, Bakı, Elm, 1986, s. 98.

⁴³ Zeynəlov F. R. Müasir Türk dillərində ədat və modal sözlər, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1965, s.23.

⁴⁴ Qahramanov C. V. Nəsimi «Divanı»nın leksikası, Bakı, Elm, 1970, s. 9.

Neftçala rayon şivəsində çirkin görkəmli adama qarşı işlədilan «Üzünə baxanda arı qabda su vermezsen» deyiminin tərkibində bu sözün qədim mənası mühafizə olunmuşdur.

Arı qədim türkdilli abidələrin və klassik bədii nümunələrin də dilində işlənmişdir (DTS, s. 51).

Aş / آش / - yemək, toam. – Eşqün odu pişirmişdi dürlü aşlar (NDL, s. 210).

Aş sözü qədim türk lüğətində üç mənada – 1) hər cür xörək, 2) ziyafət, 3) xörək adı kimi qeyd olunmuşdur (DTS, s. 210).

Aş müasir canlı danışq dilində və şivələrimizdə hər üç mənada qorunub saxlanmışdır.

M.H.Şəhriyarın dilində isə **aş** sözünün ziyafət mənasında işlənməsi müşahidə olunur: Cavanların **aşın** yedin, Qocalar bozbaşın yedin, Qəbirlərin daşın yedin, Özünə baqi qalan dünya.

Baş / باش / - yara, çibən. Yürəgim baş oldu qəndon, gəl içim yar üstə gör (NDL, s. 122).

Kəpənək / كپنك / - yapırçı: Çəkəli ağnımə bu sikkəyi - mərđan **kəpənək**, Biləsen qaldı mənim dərđimə dərđim **kəpənək** (N, s. 117).

Bu qədim sözə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da təsadüf olunmuşdur: Oğlana qara **kəpənək** gedirmişlərdi (KİDQ, s. 74).

Hal-hazırda bu qədim ləksəm şivələrimizdə işlənməyə də bir neçə toponimdə mühafizə olunmuşdur. Belə ki, Zaqatala rayonunda və Cürüstən ərazisində Kəpənəkçi kəndlərinin adı bu qədim sənətlə məşğul olmuş insanların yaşadığı yerləri bildirir.⁴⁵

Keyik / كيك / - ceyran, ahı: Mələk üzli, **keyik** gözlü, nemək duzlu, şirin sözlü (N, s. 295).

Bu qədim sözə Salyan rayon şivəsində təsadüf olunur.

Körlük / كورلك / - inadkarlıq, saymamazlıq, etinastlıq: Xəvaric **körligində** əskəridür. Dini-imanü bağü-busitanım (NDL, s.436).

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində bu qədim sözün **kürrük**, fonetik variantının **pis xasiyyətlü, ağlağan, nadinə, dalaşqan, şıltaq (uşaq), tənəbəl, aciz** məzmunları da verilmişdir.

Maraqlı odur ki, **kür** sözünün **inadkar, saymaz** mənalarında işlənməsini bir məsəl də təsdiq edir: Dədəm mənə **kür // kor // kör** dedi, gəlib gedəni vur dedi.

Qutlu / قتلو / - mübarək, uğurlu, xeyirli, xoşbəxt : Başımə **qutlu** oyağın gəldi basdı ol nigar (N, s. 56)

Qədim türk lüğətində bu sözün yuxarıda qeyd olunan mənaları verilmişdir (DTS, s. 471).

Qutlu // quttu Neftçala rayonunun Qaramanlı kənd şivəsində bir alqışın tərkibində mühafizə olunmuşdur: Ayağı quttu // qutdu olsun. Qeyd etmək lazımdır ki, tozo gəlinə və ya körpə uşağa ünvanlanan bu alqışın tərkibində qədim ləksəm daşlaşmışdır.

Qut sözü Qazax və Cəbrayıl şivələrində **güc, qüvvə** mənası bildirir. Şərqi Abşeron şivələrində **qut** sözündən düzəlmış **qutappə** (məhkəm,

⁴⁵ Moşadəyev Q.İ. Zaqaqfızıyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı, Elm, 1990, s. 127-128

bürünmüş geyim) leksemi işlənir: qut – möhkəm, bürünmüş; əppə < əba – orəb mənşəli söz olub üst geyimi mənasi daşıyır.⁴⁶

Qədim **qut** sözü «matı-qutu qurumaq» ifadəsinin tərkibində **güc**, **qüvvət** anlamı verir.

Qızıl / قزیت / - qırmızı: Zard oldu yenə şahidi simin nur çəməni. Geydi biri **qızıl**, biri yaşıl, biri qara (NDL, s. 398).

Qızıl sözü qədim türk lügətində də «qırmızı» mənasında verilmişdir. Bu söz müasir ədəbi dilimizdə öz əvvəlki mənasını itirmiş və qiymətli metal anlamı verir.

Müasir canlı danışmada **qızıl** sözü bəzi ev heyvanlarının rəngini bildirir: qızıl mək, qızıl öküz, qızıl it və s.

Yelək / يلك / - quş qanadında böyük tüklər; saç; tük: Fylədi eşqün bəni qalxan mələmət birinə, Ey gözi-qaşı **yeləklü** şəbriyarım, qandasan? (NDL, s. 558).

Nəsiminin dilində məcazi mənada işlənmiş yelək sözü əslində, mətndə **qəşəng qaşa və gözə malik gözəl** mənası daşıyır.

Yelək sözü **yeləg** // **yelək** formasında Quba və Şəki dialektlərində **lələk** məzmununu verir: Bu **yelegləri** saxla çüreg naxışdamığa (Qb); Bu, qaz, **yeləyidi** (Ş.) (ADDL, s. 243).

Deyişmələrdən başqa buni də əlavə etmək olar ki, şivələrdə **saç**, **qadın saçı** və **atın boynundakı tüklər** mənasında işlənən **yelkə** sözü də işlənir.

Bizcə, bu, müasir dil baxımından metateza hadisəsinə məruz qalmış **yelək** sözüdür: **yelək** // **yelkə**: Fatmanın, ay qız, **yelkəsini** niyə yolursan? (Cəb), Ağ **atın yelkəsin** qırxdım (Cən. Azərb.) (ADDL, s. 244).

Yelkə sözü Neftçala rayon şivəsində həm də **saqqal** mənasında – «Şahla plov yemirəm ki, **yelkəm** yağa batır» məsələsinin tərkibində **qürurluluq**, **təkəbbür** anlamında işlənir.

Fellər, **Aymaq** / ليمق / - demək, söyləmək: Bana aydır, ey Nəsimi, səbr qıl, etmə foğan. (N, s. 142)

Bu sözün qədim türk lügətində **danışmaq**; **izin vermək**, **soruşmaq** və s. mənaları vardır (DTS, s. 25).

Aymaq sözü Füzuli rayon şivəsində «söyləmək» mənasında qeydə alınmışdır. Məs: O, mət söz **aydı** (ADDL, s. 26).

Aymaq XIX əsrə qədər yazılı dil nümunələrində **demək** sözü ilə paralel işlənmişdir.

R.Eyvazova qədim **aymaq** sözünün Əfşar şivəsində atalar sözləri tərkibində qorunduğunu qeydə almışdır: **Aytər** sözü **ayt**, **aytməs** sözədən qayıt: **Aytsam** tülün güyədi, **aytməsəm**, dilim güyədi.⁴⁷

V.Aslanovun **ay** sözünün həm də «уничтожить» (məhv etmək) mənasını bildirməsi fikrinə⁴⁸ əsaslanan G.Vəliyeva **ay** sözünün **dalay** (dava-dalaş), **qolay** (lammaq), **ay** (irmaq), **ayrd** etmək leksemlərinin tərkibində bu mənanı verməsindən bəhs edir.⁴⁹

⁴⁶Велиева Г.К. Лексика восточноапперонских говоров Азербайджанского языка (В сравнительно-историческом освещении) Автореф. дисс. канд. филол. наук, Баку, 1984, с. 17.

⁴⁷ Eyvazova R. Olfanistanda türk dilli atalar sözləri, Filologiya məsələləri VI buraxılış, Bakı, 1996, s. 19.

⁴⁸ Асланов В.И. Историческая лексикология Азербайджанского языка. Проблема реконструкции), Автореф. дисс. докто. филол. наук, Баку, 1973, с. 32.

⁴⁹Велиева Г.К. Лексика восточноапперонских говоров Азербайджанского языка (В сравнительно-историческом освещении) Автореф. дисс. канд. филол. наук, Баку, 1984, с. 16-17.

Bizcə, elə təkcə **qolay** (lanmaq) və **dalay** sözlərinin mənə tutumu da müəllifin fikri ilə razılaşmağa əsas verir.

Dürüşmək / درشمك /-çalışmaq, say etmək: Bu gün **dürüş** özün üçün eyü omlaqla gör (N, s. 237).

Qədim türk lüğətində bu ləkəmin qeyd olunan monaları verilmişdir (DTS, s. 589).

Dıraşmaq sözü Şəki dialektində **təkid etmək, bir adamı müəyyən iş görməyə məcbur etmək** anlamını bildirir.

Maraqlı cəhət ondadır ki, Salyan rayon şivəsində **təkid etmək; məcbur etmək; üzə durmaq** monasında **duraşmaq** feli işlənir. Məs. Bu sağ (bu uşaq) adanman **duruşur**.

İncinmək / ائجىنمك /- rəncidə olmaq, əzab-əziyyət çəkmək: Gerçek mühlübbə cövrü cəfa çünki yar edər, Neçin coladən **incinə**, qəmdən molul ola (NDL, s. 89).

Qədim söz Şamaxı dialektində mühafizə olunmuşdur. Böyük şairimiz M.Ə.Sabirin bədi irsində bunun şahidi oluruz: Möhtərəm iranlılar, sizdən təmənəmiz budur, Bir də İrən hifzini bizdən təmənna etməyin. Çünki, rısun, İngilisin xətri bizdən sınar, **İncinərlər**, siz dəxi artıq təcəllə etməyin.

Yalınmaq / يالىمق /- altışmaq, yanmaq, alovlanmaq: Nari cəhümə girübən yarın yoluna **yalına** (NDL, s. 547).

M.Seyidova görə **yalınmaq** felinin kökü **yal olub, od, alov** monası bildirmişdir. Bu monanı əsas tutaraq o yazır «Bu dil faktı ehtimal etməyə imkan verir ki, **alovun** ilkin variantı **yal** olmuşdur». «Yab – «ab», həm də, **od-alov** deməkdir. Tədqiqatçı, «**Yalb**» rəqsimin adını da qədim **od** monası ilə əlaqələndirir.²⁰

Yal sözündən törənmiş **yatabımaq**, Azərbaycan dilinin Böyük Qarakilsə şivəsində **şimşək kimi çaxmaq; parıldamaq, şəfq vermək** monasında müşahidə edilir (ADDL, s. 240).

Bizcə, Salyan rayon şivəsində işlənən **yalınmaq** felinin kökü **yal-odla** bağlıdır.

«**Naticə**»də tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilir.

1. Şorq qrupu şivələri üçün sosiyyəvi olan a > ə, ı > i, u > ı, ö > ü əvəzləmələri geniş şəkildə müşahidə edilir.

2. Qayrışıq əvəzləmənin **mən manna, sən sana, kəndi, kəndözi** formaları geniş işlənmişdir.

3. Vacib şəklinin **maq – görək** cüm ifadə olunması özünü göstərir. (yaxmaq görək, ırmək görək).

4. Məsdər – **maq** şəkilçisi ilə yanaşı – **maqlıq** forması ilə də ifadə olunur. (savaşməklək, dalaşməklək).

5. Türk məşəli sözlər böyük üstünlük təşkil edir. Onların bir qismi müasir ədəbi dil üçün arxak hesab edilərsə də, fəziləri indi də şivələrimizdə işlənir: kiled «açar», qutlu «uğurlu», yastanmaq «söykənmək» və s.

6. Qeydə alınmış leksik dialektizmlərin böyük əksəriyyətinin şorq və cənub qrupu şivələrində daha çox mühafizə olunması müşahidə olunur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

²⁰ Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünərkən, Bakı, Yazıçı, 1989, s. 79-80

1. Nəsimi dilində işlənmiş bəzi fəlsəfə sözlərinin şivələrimizdəki vəziyyəti. Tarixi və tətbiqi dilçilik Aspirantların və gənc tədqiqatçıların elmi konfransının materialları. Bakı, Elm, s. 14-16.

2. Nəsimi dilinin müasir dialekt və şivələrlə bəzi fonetik paralelliyi. Dil, etnos və etnonimiya, Bakı, Örnək, 1994, s. 94-95.

3. Nəsimi dilində işlənmiş dialektizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin ildönümünə həsr olunmuş gənc ədəbiyyatşünasların respublika konfransı Bakı, 1994, s. 52-53.

4. Nəsimi dilində bəzi frazeologizmlərin üslubi imkanları. Tədqiqələr (Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Gənc Alimlər Şurası və Bakı Dilçilik Məktəbinin AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor A.A. Axundovun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransının materialları), Bakı, Elm, 2002, s. 121-123.

5. Azərbaycan ədəbi dilindəki bəzi fəlsəfi arxaizmlərin Nəsimi dili və şivələrimizdə paralelləri. Elmi araşdırmalar 1-2 (Elmi-nəzəri məqalələr toplusu, III buraxılış), «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» nəşriyyatı, Bakı-2002, s. 159-161.

6. Nəsiminin dilində işlənmiş bəzi frazeologizmlərin şivələrlə paralelləri. Tədqiqələr, IV, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2003, səh. 203-213.

7. Nəsiminin dilində işlənmiş əvəzlilərin dialektlərlə bəzi paralelliyi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Filologiya məsələləri, Bakı, 2004, №1, səh. 251-261.

8. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Monoqrafiya. Bakı, Nurlan, 2004, - 156 səh.

İXTİSARLAR:

ADDL - Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 1964.

ADL - Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I c. A-L, Ankara, 1999.

Ö - Ş.X.Xəlilov. «Osramano»-nin dili, Bakı, 1988.

X - M.M.Cavadova. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası, Bakı, 1977.

İKAS - İraq-Kərkük atalar sözləri, Bakı, 1978.

K - R.H.Fəvzəzadə. Kışvəri «Divan»-nin dili, Bakı, 1983.

KDQ - Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə), Bakı, 1988.

KFA - Kərkük folkloru antologiyası, Bakı, 1990.

DTS - Древнетюркский словарь, II, 1969

N - Nəsimi, Seçilmiş əsərləri (Tərtib edəni: H.Araslı), Bakı, 1973.

N -I, II, III - Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə (Elmi-tənqidi mətni və tərtib edəni C.Qəhrəmanov), Bakı, c. 1-3, 1973.

NDL - C.V.Qəhrəmanov. Nəsimi «Divan»-nın leksikası, Bakı, 1970.

SFYZ - Z.T.Hacıyeva Suli Fəqih «Yusif və Züleyxa», Bakı, 1991.

YMGV - Yusif Məddah «Vərqa və Gülşad» C.V.Qəhrəmanov, Hacıyeva Z.T., Bakı, 1988.

THE DIALECTAL LEXICS OF NASIMI'S LANGUAGE

SUMMARU

The dissertation is dedicated to the historical dialectological investigation of Nasimi's language. The investigation work consists of an introduction, three chapters, conclusions and a list of the used literature.

The introduction involves the actuality, purpose, scientific novelty, theoretical and practical importance, method and sources of the investigation in the introduction of the theme.

In the first chapter («Some phonetic parallels with Azerbaijan patois in Nasimi's language»), the author chooses the phonetic dialectisms from Nasimi's language, compares them the parallels in our patois.

The second chapter («Some morphological parallels with the patois in Nasimi's language») consists of the following subsections: "The Principal parts of speech and "Auxiliary parts of speech. Here selected morphological dialectism from Nasimi's art heritage are compared with the situation in our patois.

In the third chapter («Some lexic parallels with Azerbaijan patois in Nasimi's language») selected dialectisms are attracted to the investigation under the titles of «The Names» and «The verbs».

The Conclusions generalizes the main results obtained in the process of the research.

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

На правах рукописи

МАМЕДОВА ГУДСИЯ ГЮЛЬГУСЕНИ КЫЗЫ

ДИАЛЕКТНАЯ ЛЕКСИКА В ЯЗЫКЕ НАСИМИ

10.02.01.- Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учебной степени кандидата
филологических наук

БАКУ- 2005